

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(5)/2025, 76-95

УДК: 397.4

DOI: [10.52754/16948874_2025_1\(5\)_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_7)

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИТ: ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ¹

СОБАКА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

THE DOG IN THE TURKIC AREA: AN ETHNOLINGUISTIC STUDY

Эдвард Триярски

Эдвард Триярски

Edward Tryjarsky

Варшава

Варшава

Warsaw

¹ **Макаланын түп нускасы:** Edward Tryjarsky. “The Dog in the Turkic Area: An Ethnolinguistic Study”. *Central Asiatic Journal*, Vol. 23, No 3/4 (1979), pp. 297-319. **Которгон:** Абдимиталип уулу Нурсултан, Ph.D., улук окутуучу, ОшМУ.

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИТ: ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨ

Аннотация

Белгилүү поляк түркологу Эдвард Триарскинин (1923-2021) “The Dog In The Turkic Area: An Ethnolinguistic Study” аттуу макаласы 1979-жылы Central Asiatic журналына жарык көргөн. Бирок кыргыз илиминдеги ит культуу тууралуу этнографиялык, фольклордук, культурологиялык жана тил багытындагы изилдөөлөрдө аталган макала изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келет. Бул мүчүлүштүктү толуктоо жана жалпы эле окурмандар үчүн Эдвард Триарскинин макаласы кыргыз тилине которулуп жатат. Окурмандарга ыңгайлуу болуусу үчүн макаланын аягында пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилди (макаланын түп нускасында жарым-жартылай берилген). Бул котормо макала кыргыз окурмандарына кызыктуу болот деп үмүттөнөбүз.

Ачкыч сөздөр: орток түрк тарыхы, ит культуу, кыпчактар, барак, Эдвард Триарски.

СОБАКА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

THE DOG IN THE TURKIC AREA: AN ETHNOLINGUISTIC STUDY

Аннотация

Статья известного польского тюрколога Эдварда Триарского (1923-2021) “The Dog In The Turkic Area: An Ethnolinguistic Study” была опубликована в журнале Central Asiatic в 1979 году. Однако статья осталась без внимания исследователей, занимающихся этнографическими, фольклорными, культурологическими и лингвистическими исследованиями культа собак в кыргызской науке. Чтобы восполнить этот пробел и в интересах читателей в целом, статья Эдварда Триарского переводится на кыргызский язык. Для удобства читателей в конце статьи приведен список литературы (частично приведен в оригинальной статье). Мы надеемся, что эта переведенная статья будет интересна кыргызским читателям.

Abstract

The article by the renowned Polish Turkologist Edward Tryjarski (1923-2021), titled “The Dog in the Turkic Area: An Ethnolinguistic Study”, was published in the Central Asiatic Journal in 1979. However, this important work has largely been overlooked by scholars involved in the ethnographic, folklore, cultural, and linguistic studies of the dog cult within Kyrgyz scientific research. To address this gap and to benefit a broader audience, Triarski's article has been translated into Kyrgyz. For the convenience of readers, a list of references, some of which were included in the original article, is provided at the end. We trust that this translated work will be of significant interest to Kyrgyz readers.

Ключевые слова: тюркская история, культ собаки, кыпчаки, барак, Эдвард Триарски.

Keywords: Turkic history, dog cult, Kipchaks, barak, Edward Tryjarski

Киришүү

Байыркы түрктөрдүн тотемдик ишенимдеринде жана этногенезинде карышкыр терең байкоолордун жана изилдөөлөрдүн объектисине айланып (бул тууралуу В.А. Гордлевскийдин “боз бөрү” (босый волк) жана сэр Ж. Клоусондун “Turks and Wolves” сыяктуу макалаларын эсептөө жетиштүү), айрым кеңири тараган мифтерди жокко чыгарса, түрктөрдөгү ит тууралуу ишенимдер көз жаздымда калып, татыктуу изилденбей келет (Гордлевский, 1961, б. 482-504; Clauson, 1964, б. 3-22). Акыркы автор бул жаныбар тууралуу жарым беттей гана маалымат жазат. Арийне маселе бир изилдөөчүнүн мүмкүнчүлүктөрүнөн жана кыскача баяндаманын алкагынан алда канча кененирээк экендиги талашсыз (Clauson, 1968, б. 16-17). Аталган маселенин көптөгөн аспектилерин түшүнүү үчүн, мисалы, түрк тилдеринде иттердин 150гө жакын породадары белгилүү экендиги менен салыштырып, бул натыйжаны алардын көп кылымдык тарыхына, атүгүл тарыхтан мурунку мезгилге көбөйтүү зарыл. Учурда биз түрктөрдүн итке болгон жалпы мамилеси кылымдар бою кандай болгон? Жакшыбы же жаманбы деген жөнөкөй суроого да жооп бере албашыбыз эч кимди таң калдырбашы керек. Жогоруда берилген суроонун жообу эки ача, т.а. убакытка, жерге, ишенимге жана инсанга жараша болгон. Кээ бир доорлордо ит диний культтун объектиси болсо, айрым доорлордо же бир эле учурда кастыктын жана атаандаштыктын объектиси болгон. Биринчи учурду жазма жана археологиялык булактар ачык тастыктаса, экинчисин фольклордук жана лингвистикалык салттарда байкоого болот. Эркекти ит, аялды канчык деп айтуу түрктөрдө, ошондой эле башка бардык элдерде да ар дайым чоң кемсинтүү катары кабылданган. Бул чакан изилдөөбүздө түрк ити боюнча биологиялык аспектилерге токтолгон жокпуз. Макалабыздын негизги максаты тек гана түрктөрдөгү ит тууралуу маалыматтарды чогултуу жана анын түрк маданиятындагы ролун баса белгилөө. Бул маселенин үстүнөн палеозоологдордун, археологдордун, этнографтардын, Азия искусствосу жана дин тарыхчыларынын, тилчилердин кызматташтыгы өтө зарыл экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Маселенин палеозоологиялык жагын кыскача талкуулоого аракет кылып жатып, колубузда жалпылоо үчүн негизги маалыматтар да жок экенин моюнга алышыбыз керек. Түрктөр же алардын ата-бабалары итти колго үйрөтүшкөнбү; үйрөтүшсө бул процесс кайсы жерде болгон; түрктөр башка элдерден кандай иттерди мурасташкан; аларда кайсы породадар кеңири тараган деген суроолорго так кесе жооп берүү мүмкүн эмес.² Соода жолунда

² “Бул сөөктөр (Данияда табылган иттердин сөөктөрү) б.з.ч. 6000-8000-жылдарга таандык. Көп өтпөй Месопотамия өрөөнүндө жана Жакынкы Чыгышта иттер пайда болгон. Биринчи ит каерде колго үйрөтүлгөнүн так айтуу үчүн далилдер дагы деле толук эмес. Бирок ал Борбордук Европанын бир жеринде болушу мүмкүн... Тазылар, же тайган иттер... адегенде Месопотамиядан же Жакынкы Чыгыштан келген. Алар азыркы кезде да салуки же жейренчи ити катары белгилүү. ...Иракта азыркыга чейин байыркы эки иттин түрү: жогоруда эскерилген салукилер жана күрдөрдүн малчы ити кездешет. Күртөрдүн малчы иттери чоң дөбөт ит болуп, б.з.ч. 2200-жылдардагы вавилон искусствосунда сүрөттөлгөн мастифтерди жана согушкан иттерди бир аз эске салат”. Макала: “Dog” (Encyclopaedia Britannica, vol. 7, б. 542-3). “...*C. niger* Sclater жана *C. laniger* Hodgson Тибеттен жана Монголиядан, *C. pallipes* Sykes Индиядан жана түштүк-батыш Азиянын башка аймактарынан, *C. simensis* Rüppel Абиссиниядан, үй иттеринин көптөгөн породадарынын тукумдары болушу мүмкүн... Адамдар үй иттери неолит доорунда эле колго үйрөтүшкөн... Коло доорунда жаңы, ар түрдүү породадар пайда болгон. Алар, кыязы, чыгыштан келип, азыркы малчы иттердин байыркы ата-бабалары болгон шекилдүү. Кичи Азияда жана Персияда, алар аркылуу Индияга жана Жогорку Бирмага тараган тазылар жейрен, бугу жана коёngo аңчылык кылуу үчүн кеңири колдонулган... Асылдандыруу үчүн аздыр-көптүр өзгөртүлгөн бөрүбасар иттер Азияда көп кездешет. Самоеддер жана тунгустар кичинекей породадагы иттерди багышат... Бул топко кытайлар багып, семиртип, союучу мал катары колдонгон чоу иттери да кирет”. Макала: “Cane”. (Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti, t. VIII, [1939], pp. 716, 717).

иттердин импорттук бир нече багыттарын көрсөтүүгө болот. Ошону менен бирге Азия колго үйрөтүлгөн иттин мекени болгон деген божомолду *a priori* жокко чыгара албайт.

Ту-кю/түркүлөргө келсек, аларга айрым легендарлуу маалыматтардагы б.з.ч. 35000 жылдарда император Фо-Чинин (?) тушунда Кытайга алынып келинген кытай иттеринин кээ бир породадары белгилүү болгон деп боолголой алабыз. Дагы бир уламышта ит “Ан-Ахси татарларынын” кытайларга төлөгөн салыктарынын бири экени айтылат (Bauer, 1964, б. 33-34).³ Экинчи жагынан, *чау-чау* ити Кытайга Тибеттен алынып келинген, анткени бул аймакта бөрүбасар итинин тукумдары байырлашса, Индияда жапайы иттердин чоң үйүрлөрү жашаган. Байыркы доорлордо ит Вавилондо, Мисирде, Сирияда, Иранда жана башка өлкөлөрдө белгилүү болгон. Ал эми енисейлик кыргыз, тува жана башка түндүк элдерине келсек, алардын иттери эскимостордун лайка иттерине окшош болсо керек деп түкшүмөлдөй алабыз.

Тилекке каршы, бул маалыматтар да алтай контекстинде, өзгөчө түрк элдеринин азырынча терең изилдене элек этногенези менен салыштыра турган болсок, маселенин түйүнү ого бетер чиеленишет. Ушуга байланыштуу гунндардын, монголдордун жана башка кээ бир алтай элдеринин байыркы салттарындагы иттин орду кызыктуу маалыматтарды бере алышы мүмкүн. Тилекке каршы, изилдөөбүздө аталган маселени терең карап чыга албайбыз.

Алтай мифологиясында ит маанилүү орунду ээлері белгилүү. Буга байланыштуу мифтердин эки тобун бөлүп көрсөтүүгө болот. Биринчисинде Кудай али толук жасалып бүтө элек макулуктарынын биринин жанына итти кароолчу кылып коёт. Бирок жүндүү тери убада кылган жинге азгырылган жаныбар Жараткандын буйругун унутуп калат. Ошентип, мифтердин бул тобунда ит кудайдын каарына периштенин ролун ойнойт. Ушул эле сюжет якуттардын, алтай татарларынын, ошондой эле черемистердин, буряттардын жана башка кээ бир элдердин уламыштарында кездешет.⁴ Экинчи топто ит - уруктун жана уруунун башчысы, демек бүткүл уруунун түпкү атасы деп эсептелинет. Бул окуянын дагы бир вариантында түпкү атага адатта ак күрмө кийген, өзгөчө сапаттагы кереметтүү ит пайда болгону жана ал урууга жол көрсөткөндүгү айтылат. Чыңгыз хандын кереметтүү төрөлүшү жөнүндөгү белгилүү окуяны эске алсак, иттин кээ алтай элдеринин мифологиясында бөрүдөй эле роль ойногону байкалат.⁵ Түрктөрдү коркунучтан куткарып, аларга жол көрсөткөн касиеттүү ит тууралуу Сириялык Михаил жана Бар Эбрейде эскерилет (Roux, 1966, б. 141). Ушул эле сюжетти Огуз-намеден да кездештирүүгө болот. Бирок Ж. Клоусон “...кыязы толкунданган түркмөн улутчулу монгол уламыштарын түрк тилине которуп, Чыңгыз хандын ордуна Огуз каганды коюп койгондой... Карышкырдын эскерилиши бизге

³ Н. Bauer, *Seine Ahnen waren Wölfe*. Мен Бауэрдин эмгегинин полякча котормосун пайдаландым.

⁴ “Токой татарларынын уламышында улуу Паяна биринчи адамдарды жаратып, бирок аларга рух бере албагандыктан, жан алуу үчүн асманга барууга аргасыз болот. Ал жокто жаратылган адамды кайтаруу үчүн итти таштап кетет. Ал аңгыча шайтан Эрлик пайда болуп, жылаңач итке: «Сенде жүн жок экен. Бул жансыз адамдарды мага калтырсаң, сага алтын жүн берем», - деп азгырат. Шайтандын сунушуна азгырылган ит, өзүнө ишенип берилген жандыктарды Эрликке тапшырып салат (Harva, 1959, б. 83). **Салыштырыңыз:** (Roux, 1966, б. 82-83).

⁵ “...күн сайын кечинде боз үйдүн чамгарагынан түшкөн нурдан чыккан сары киши курсагымды кармалаганда андан чыккан жарык курсагыма кирди. Ал кетип жатканда сары иттей боортоктоп, ай менен күндүн нуруна сиңип кетти”. Мен Жан-Поль Рунун котормосун колдондум (Roux, 1966, б. 322).

чейин жеткен монгол уламышынын бир бөлүгү деп болжолдоо жөндүү” деп белгилеген (Clauson, 1964, б. 18-19).⁶

Кыргыз аталышын “кырк кыз” деп чечмелеген кыргыз уламышы да кызыгууну туудурат. Бул окуянын Радловдун берген варианты боюнча, алыстан айылына кайтып келип, душмандар тарабынан талап-тонолгондуктан аны таба албай айласы кеткен кыздар тууралуу айтылат. Талкаланган айылда кызыл иттен башка жандуудан эч ким калбайт. Натыйжада кыздар кызыл ит менен жашап калышат. Уламышта бир да эркек калбаган кыздардын журтунда бир жылдан кийин мурдагыдан эки эсе көп эл отурукташып калганы айтылат (Roux, 1966, б. 330).

Байыркы түрктөрдүн итке мифтик түпкү ата катары караган мамилеси анын ыйыкташтырылгандыгынан байкалат. Бирок анын чыныгы масштабы бизге азырынча белгисиз. Бирок иттердин сүрөттөрү онгон же эмблема катары пайдаланышы толук ыктымал.⁷ Ар кандай максатта итти курмандыкка чалышкан. Алардын бири катары “курулуш курмандыгында” итти союшкандыгын айтууга болот. Мисалы, татарларда үйдүн пайдубалынын астына иттин баш сөөгүн же бүтүндөй денесин коюу салты болгон. Бул салттын издери Тигашевский шаар калдыгындагы коргондун астынан культтук мааниге ээ жерден табылган. Бул салттын дагы бир далили Казандын түптөлүшү жөнүндөгү уламышта анын пайдубалына тирүү ит көмүлгөн деп айтылат (Татары среднего Поволожья и Приуралья, 1967, б. 353). Мындан сырткары татарларда маркумга арнап итти курмандык чалуу салтынын болгондугу кошумча далил боло алат. Бул салтта итти өлтүрүп, анын сөөгүн маркум менен кошо коюшкан же өрттөшкөн. Буга байланыштуу VIII-IX кылымдарга таандык Тархан көрүстөнүн казуу учурунда иттин жаагы табылганын белгилөө зарыл (Татары среднего Поволожья и Приуралья, 1967, б. 353).

Чамасы итти курмандыкка чалуу эки башка максатты көздөгөндөй. Алардын биринчиси, ухуандардан мисал келтирсек, маркумдун жанын аркы дүйнөгө ит коштоп барса,⁸ экинчи максаты – ит аркы дүйнөдө маркумга кызмат кылат деген ишенимдин, т.а. анын малдарын кайтаруу үчүн кошо көмүшкөндөй.

Кээ бир археологиялык маалыматтарга таянсак Крымда жана түштүк орус талааларында иттер ата-бабалардын арбагына багышталып, таш жана жыгач айкелдердин алдында ритуалдык курмандык катары чалынган сыяктуу. Алсак, 1933-жылы П.Н. Шульц тарабынан изилденген Крымдагы Чокрак кыштагынын аймагындагы дөбөдө эки жоокердин айкели табылган, бирок адамдын сөөктөрү болгон эмес. Арыктын жанында, таш полдун астында иттин сөөгү коюлган. Ушундай эле көрүнүштү И.М. Сулим жана В.А.Городцовдор да жазышкан. Сөз Средняя Аюла капчыгайында жайгашкан дөбө жөнүндө болуп жатат. Анда

⁶ Рашид ад-Диндин эмгегинин огуздардын тарыхы тууралуу бөлүмүндө Кара Барак аттуу алгыр иттин карышкырлар менен күрөшү тууралуу окуя кездешет. Ал эми сөзмө-сөз “түктүү ит” маанисин билдирген “Кыл Барак” аттуу аймакта ит сымал адамдар жашагандыгы айтылат (Rašīd ad-Dīn Faḡlallāh, 1969, б. 24-25; жана илл. 21). Рашид ад-Диндин бул үзүндүлөрүнө көңүлүмдү бурганы үчүн Эмел Эсин айымга үлкөн алкыш билдирем.

⁷ “...короз, тоок, ит, турна, уагу? (аль-Мадаини боюнча). Булар да огуздардагы сыяктуу символдук айбандар, онгондор болушу толук мүмкүн. Бул жандыктардын кыраан сапаттары ар бир урууга мүнөздүү, анткени алар бул жаныбарлардан тараган (Roux, 1966, б. 402). Якуттарда иттердин колдоочу кудайы болгон: *ыт айыыһыта* “божество, покровительствующее собакам” (Слепцов, 1972, б. 531). Ошону менен бирге якуттардын ишеними боюнча кээ бир иттер адамды жаман рухтардан коргой алган: *ымыылаах ыт* а) защищенная (от злых духов) собака. б) собака, не подпускающая к дому злых духов (Слепцов, 1972, б. 531).

⁸ “У-хуандар маркумдун жанын Кызыл-Тоого чейин коштоп баруу үчүн итти кошо курмандыкка чалышкан” (Roux, 1966, б. 142 жана 209).

жаш баланын сөөгү жана төрт жыгач айкелдин калдыктары табылган. Алардын артында, арыктын ичинен иттин баш сөөгү, ошондой эле койдун башы жана башка сөөктөрү табылган. Г.А. Федоров-Давыдовдун ою боюнча бул жерлерде иттер ритуалдык максатта көмүлгөн.⁹

Византиялык авторлор да айрым түрк элдери иттерге сыйынгандыгын белгилешкен. Мисалы, Охрид епискобу Феофилакт протоболгарлар жөнүндө мындай деп жазат: “Алардын арасында иттерге курмандык чалгандар да болгон” (Theophylactus, 1864; Бешевлиев, 1939, б. 32).¹⁰ X кылымда жашаган Константинополдук патриарх Николай Мистик да түрктөр жөнүндө ушундай эле маалыматтарды жазат (Nicolai Constantin, 1863, б. 264; Бешевлиев, 1939, б. 42).

Прото-болгарлар тынчтык келишим түзүү үчүн ант ичүү учурунда иттерди колдонушкан. Бул маалымат аркылуу иттин дагы бир ролун белгилөөгө болот. Феофан Континуатус Византия императору болгарлар менен келишим түзүп жатып, өзүнүн ак ниетин көрсөтүү үчүн иттерди сойгондугун жазат (Бешевлиев, 1939, б. 54; Златарски, 1972, б. 181-189). В. Бешевлиевдин айтымында, итти курмандыкка чалуу башында ыйык мааниге ээ болсо, кийин бул аракеттин өзү магияга айланып, тагыраак айтканда, “шертти бузган чыккынчы да ушул иттей союлсун” деген мааниге өтүшүп кеткен (Бешевлиев, 1939, б. 54). Ушул эле салт, кыязы, ушундай эле формада, кийинчерээк кумандарда да байкалат. 1248-жылы француз королу IX. Людовик уюштурган крестүүлөр жортуулунуна катышкан, 1254-жылы Францияга кайтып келген Жан де Жоинвиллдин маалыматы көңүл бурууга арзый. Ал ага кумандар менен түзүлгөн келишимге байланыштуу Филипп Туси айтып берген кызыктуу окуяны эскерет. Византия императору жана аны коштоп жүргөн ак сөөктөр жана кумандардын ак сөөктөрү өздөрүнүн канын шарапка, сууга аралаштырышып, андан соң алар итти кылычтары менен эки бөлө чабышканын, бул салт ким шертти бузса, аны ит өлүмүндөй тагдыр күтүп жатат дегенди билдирерин жазат.¹¹ Ибн Фадлан болгарлар ит улуса жакшылыкка жорушат деген кызыктуу маалыматты берет.¹² Бул иттин ыйык саналгандыгы менен түздөн-түз байланышы болушу мүмкүн. Бирок З.В. Тоган Ибн Фадландын берген маалыматында ит эмес, бөрү тууралуу сөз болуп жатат деп белгилейт (Roux, 1966, б. 72).

Албетте, кээ бир шамандык ырым-жырымдарда иттин да кездешүүсү таң калыштуу эмес. Айрым байыркы түрк элдеринин шамандары ит сыяктуу үрө алышкандыгы айтылат. Якут шамандары айрым тирүү жандыктарды, анын ичинде күчүктөрдү тууп жаткандай түр көрсөтүшкөнү да белгилүү.¹³

⁹ “Рядом с ямой под каменной закладкой лежал костяк собаки”. “Сзади статуи в яме были найдены череп собаки и череп и кости овцы. Характерно, что в обоих курганах имеются ритуальные, видимо, погребения собаки” (Федоров-Давыдов, 1966, б. 191-192). С.А. Плетнева Чокрак айылындагы жылкынын, өгүздүн, кочкордун жана иттин сөөктөрүн, ошондой эле Средняя Аюла капчыгайындагы койдун, иттин сөөктөрүн тизмектеген (Плетнева, 1974, б. 73). Түрк элдеринин арасында иттердин көмүлгөн учурларын Ф.Х. Арсланова да белгилейт (Арсланова, 1969, б. 43-57). **Караныз:** (Glaesser, 1975, б. 493).

¹⁰ Шилтемелер В. Бешевлиевдин эмгегинен алынды.

¹¹ “Алар биздин жана өздөрүнөн итти аралатып өткөрүштү, андан соң итти кылычтары менен бөлө чабышты. Ким бири бирине чыккынчылык кылса, ушинтип кесилет дешти” (Sinor, 1954, б. 371; Roux, 1966, б. 208). “...эки чоочун адамды бири-бирине чыныгы бир тууган кылган “кан достук” ырым-жырым институту монголдордо анда, түрктөрдө *кан-кардеши* деп аталат (Roux, 1966, б. 125).

¹² “...они считают очень хорошим предзнаменованием для себя завывание собак, радуются ему и говорят о годе изобилия, благословения и благополучия...” (Ковалевский, 1956, б. 135).

¹³ В. Серовшевскийдин айтымында “Кээ бир якут шамандары кичинекей күчүктөрдү, өрдөктүн балапандарын, ызгыч куштарды тууй алган” (Roux, 1966, б. 239).

Иттин адамга карата өзгөчө мамилеси жана анын акылдуулугу, кыязы, Европага Борбордук Азиядан келген *иттер падышачылыгы* же *киноцефалия* жөнүндөгү уламыштын пайда болушуна шарт түзсө керек. Мындай уламыш Кытайда да белгилүү (Roux, 1966, б. 249, 332-334).

Түрктөрдөгү ит иконографиянын предмети катары өзүнчө изилдөөнү талап кылган өтө кенен тема жана макаланын шартына байланыштуу бул жерде кеңири сөз кылууга мүмкүн болбоду. Иттердин сүрөттөрү петроглифтерде аздыр-көптүр болсо да чагылдырылган. Алардын айрымдарын түрк элдерине таандык деп айтууга болот.¹⁴ Преславдан табылган X кылымга таандык таш блокто чегилген чиймеден протоболгар атчанды коштоп бараткан иттин сүрөтү чегилген (Гюзелев, 1969, б. 72-73). Осмон сүрөтчүлөрү үчүн да ит темасы белгилүү болгон. Мисалы, XV кылымдын экинчи жарымында жашаган сүрөтчү Мехмет Сиях Калемге таандык кооз миниатюрада мергенчилерди коштоп жүргөн иттин сүрөтү тартылган (Ettinghausen, 1965, 8-табак). Бул сүрөттө салукиге же тайганга окшош кынжыйган арык ит тартылган.

Акыркы көрүнүш башка элдердегидей эле түрктөрдө да иттин орду жана мааниси абдан жогору болгон деген ойго түртөт. Түрктөрдө кеңири тараган аңчылык өнөрүндө ит абдан маанилүү болгон. Түрктөрдө аңчылыкка ылайыкташкан өзгөчө породадагы иттердин болгондугу белгилүү. Мисалы, XI кылымда аңчылыкта колдонулган *барак* породасындагы ит болгондугун тарыхый маалыматтардан болжолдой алабыз.¹⁵ Осмон султандарынын сарайында үйүр-үйүр тайган иттер багылган.

Ошону менен бирге иттин этин жана терисин пайдаланылгандыгын да айтуу керек. Ал тургай Марко Поло (LXIX бөлүм) менен Париждик Матвей монголдор иттин этин жешкенин айтышкан. Бул көрүнүш кээ бир түрк элдерине да тиешелүү болушу мүмкүн (Roux, 1966, б. 385-386; Tryjarski, 1975, б. 548). Нестор жылнаамасында жана Бар Эбрейде кумандар өлгөн малдын этин жегени айтылат (Roux, 1966, б. 385-386). Буга кошумчалай, Алтын Ордо татарлары ачарчылык маалында иттин этин жегени белгилүү (Повесть временных лет, 1950, б. 16 жана 212; Spuler, 1965, б. 440). Кыязы, ит этин саткан касаптар да болгондой. Анткени түрк тилиндеги IV. Турфан текстинде мындай жазуу кездешет: *it ätin satyučï boltumuz ärsär* 'wenn wir Hundefleisch-Verkäufer geworden sein sollen' (эгер биз иттин этин сатуучу болуп калсак) (SEdTF, Bd., б. 86-87).

Кээ бир лингвистикалык, атап айтканда, ономастикалык проблемаларга келсек, мындан көп жыл мурун Й. Маркварттын чечкиндүү көз карашы көңүл бурууга арзыйт. Ал “хунну” деген сөздүн транскрипциясы индоевропалык тилде “ит” дегенди билдирген деген пикирин айткан. Арийне анын бул пикир далилдүү маалыматтар менен толукталган эмес. Бирок кытай авторлору көбүнчө өз ысымынын алдына итти билдирген белгини коюшканын айтып кетүү керек.¹⁶ “Ит” деген жалпы сөз уйгурлар арасында энчилүү ат катары да

¹⁴ В.В. Радлов, А.П. Окладников, А.Д. Грач, Ж-Ф. Лауэр жана башкалар тарабынан берилген көптөгөн репродукцияларды караңыз. Көчмөн талааларынын искусствосунда көрсөтүлгөн жаныбарларды Ж. Обуайе тизмелеген (Auboyer, 1948; Roux, 1966, б. 8).

¹⁵ Махмуд Кашгари мындай деп жазат: “*барак* – жүндүү ит. Түрктөрдүн ишеними боюнча бүркүт карыганын сезип, эки жумуртка тууп, аларды басат. Жумуртканын биринен ит чыгат, ал барак болот. Ал абдан күлүк, аңчылык үчүн эң мыкты ит. Экинчи жумурткадан балапан чыгат. Ал бүркүттүн акыркы балапаны” (Clauson, 1968, б. 17).

¹⁶ П. Пелльонун белгилөөсү боюнча (Roux, 1966, б. 264).

колдонулганын белгилүү.¹⁷ Ошондой эле чынгызилер доорунда кеңири таралган ит терминине монголдор да өзгөчө маани бергенин көз жаздымда калтырууга болбойт. Ит аталышы адамдарды белгилөө үчүн колдонулган. Ошону менен бирге ит камтылган монгол, Крым жана Кубанды жердеген этноним, казактарда кездешкен уруу белгилүү (Roux, 1966, б. 265). Ит кездешкен аталыш кидандарда да кеңири тараган деп болжолдоого болот (Roux, 1966, б. 262). В.А. Гордлевский түрк ономастикасындагы итке байланышкан аталыштарга өзгөчө көңүл бурган. Анын изилдөөлөрүнүн аркасы менен түрк урууларынын арасында итке байланышкан ар кандай уруу жана адам аттары канчалык кеңири тарагандыгын биле алабыз. Ак-ногойлордун арасында кебек (ак көбек) деп аталган тукум белгилүү (Баскаков, 1940, б. 135; Гордлевский, 1961, б. 490). Дал ушундай аталыш Кичи Азияда да кездешет. Румдук селжуктарда Са'адедин Көбек деген вазир болгон. Ангора салгылашында Кепек аттуу түркмөн лидери маанилүү роль ойногон. Учурда И.Л. Березин Кончак ысымын осмончодогу *konček* “канчык” сөзүнөн болсо керек деген пикирин айткан. Тарыхый булактарда 1793-жылы Түркияда Кончак-паша деген сераскер (аскер башчы) катталган. Мурдагы Рязань губерниясында Кобяк жана Кончак деген эки фамилия болгон (Гордлевский, 1961, б. 490 жана комм. 61).¹⁸ Уруулардын аталышын белгилөөдө итти колдонуу башка түрк элдеринде да кездешет. Мисалы, Черневый татарларынын (туба-кижи) диалектинде *ыйт-дүүс* деген уруу аталышы кездешет (Баскаков, 1965, б. 18).

Түрк тилдеринде итти билдирген эки негизги сөз кездешет. Алар “*ит*” жана “*көпек*” сөздөрү. Кээ бир тилдерде бир эле учурда эси сөз тең колдонулса (мисалы, осмон тилинде), башкаларында бир гана сөз колдонулат. Жогоруда эскерилген эки сөздүн таралышынын семантикалык чектерин аныктоо өтө кыйын.¹⁹

İt (*it*, *it*, *ät*) деген сөз тарыхый булактарда орто кылымдарда, т.а. Билге Каган жазма эстелигинде кездешет. Бирок бул жерде анын биринчи тамгасын реконструкциялоо керек. Бул сөз түрк календарындагы жыл аты катары кездешет: [*qañim qağan i't yil onunç ay altı otuzqa uça bardı*] (менин каган атам,) “ит жылынын онунчу айынын 26-күнү көз жумду” (734-ж.) (Tekin, 1968, б. 246 жана 279). В. Радлов бул сөздү негизги форма катары көрсөтүп, ал төмөнкү тилдерде жана диалектилерде (*it*, *it*, *ät*): азербайжан, чагатай, таранчы, түркү (Чыгыш Түркстан), коман, алтайча, телеут, лебедь, кыргыз (т.а. казак), кара кыргыз (т.а. кыргыз), сагай, чулым, уйгур, осмончо (араб, армян жана грек ариптеринде), караим тилинин галич (луцк) жана тракай диалектилеринде кездешерин жазган. Бараба диалектисинде *ät* деп айтылышы мүмкүн. Орхон жазма эстеликтеринин кээ бир басылмаларында *i*- тыбышы биринчи тыбыш катары берилсе (Оркун, Текин, Айдаров), башкаларында *i*- (Малов, Радлов

¹⁷ “*it* ‘YT ит, адам ысымы’” (Hamilton, 1971, б. 105). Доктор П. Зиме менин көңүлүмдү “ит” деген сөз кездешкен кээ бир уйгурча тексттерден сырткары, жарык көрө элек эмгектерге да бурду. Тактап айтканда: *it ördüki* “ит үрө берет” (Le Coq, 1972, б. 507); *it süti* “иттин сүтү”, *qal it* “кутурган ит”, *it üzümi* “ит жүзүм ?” (Rachmati, 1932), ошондой эле кээ бир жарыяланбаган басылмаларда жана кол жазмаларда, т.а. *äkäč it* (ВТТ, VIII, б. 36), *id tonguz yoaq čüqay qodiqi yaviz ažu* “иттердин (же) чочколордун арзыбаган, байкуш, начар жана жарды болушу”, *öngdünki kidin-ki bälgi-lärtä id yüüzlüg tamir ärür* “алдынкы жана арткы белгилеринде [=жыныстык органдардын] ит өңдүү тамыр бар” (Kara, Zieme, басмада), *it adin bişuryučı* “иттин этин бышыргандар” (жарыялана элек текст, Berlin Turfan Collection T I D 667c/TM 261c (Mainz 212). Бул маалыматтарды чын дилден бөлүшүп, достук жардамын көрсөткөн доктор П. Зимеге алкыш айтам.

¹⁸ Н.А. Баскаковдун түрк тектүү орус фамилияларына арналган бир катар макалалары жарык көргөн.

¹⁹ “Осмон тилинде (жазма тилде) кээ бир синоним – түгөй сөздөр бар. Бул эквиваленттүү сөздөрдүн бири огуз же аймактык катары саналса, экинчиси жалпы түрк тилдик же үстаймактык сөз болуп саналат. Мисалы, *көпек/ит*, бул синоним сөздөрдүн эң кеңири тараганы болуп саналат” (Brands, 1973, б. 117).

сыяктуу) биринчи берилген. Махмуд Кашгари бул сөздү көп учурда колдонуп, бирок ошол эле маалда анын *it* формасын да берет. Ал эми уйгурча тексттерде эки форманы тең кезиктиребиз. Мисалы, Радловдун “Uigurische Sprachdenkmäler” эмгегинде, Тезжандын “Insadi-Sutra” сыяктуу уйгур тексттеринин эң жаңы басылмаларында же Гамильтондун “Conte bouddhique du bon et du Muvais Prince” эмгегинде *it* деп берилсе, ал эми Банг менен вон Габендин “Analytischer Index der Türkischen Turfan-Texte” сыяктуу эмгегинде *it* деген формасы катталган. Бул кубулуш көбүнчө кыпчак тобундагы тилдерде кездешет (Houtsma, 1902; Caferoglu, 1961; Zajaczkowski, 1958; Izbudak, 1936). Грөнбек Кодекс Куманикуста *it* деген жалпыланган формасын берет, бирок, *it* формасы деле болушу мүмкүн. Ал эми караим тилине келсек, Мардкович галич (луцк) диалектисине *it* формасын, ал эми Ковальский тракай диалектисинде ушул форманы белгилеген (бул жерде мындан тышкары, палатализацияланган –t да байкалат). Армян-кыпчак тилинде да бар (бирок бул графикалык формада фонологиялык фон жоктой) (Tryjarsky, 1968, б. 299). Якут тилинде *it*, ал эми чувашчада *yitā*, *yit* деген формалары кездешет. Дёрфердин (II, 173-174) пикири боюнча *it* формасынын байыркы доорлорго мүнөздүү экенин кабыл алышыбыз керек. Орто кылымдардын соңку мезгилдериндеги тексттерде эки форма тең кездешсе, ал азыркы диалектилердин дээрлик бардыгында *it* деп кездешет. Севортян, сөз болуп жаткан терминдин таралышы жана тарыхы боюнча өзүнчө кызыктуу байкоолорду жасап, дал эле ушундай тыянакка келген (Севортян, 1974, б. 385).

Итти билдирген *көпөк* сөзү, кыязы, кийинчерээк келип чыккан жана карахандарда гана кездешет. Ал XIV кылымдын экинчи жарымына таандык “Кутадгу билиг” китебинин Каир көчүрмөсүндө *köpäk teg ürärlär* “иттей (итке окшоп үрүшөт) деп кездешет (ДТС, 1969, б. 317). Бул эки сөз тең колдонулган тилдерде, башкача айтканда, огуз жана кыпчак топторунда пайда болгон семантикалык карама-каршылыктар абдан кызыктуу. Бирок көбүнчө так аныктоо кыйыныраак. Мисалы, осмон тилинде жана анын крым диалектисинде *köpäk* “ит”, атап айтканда, “аңчы ит”, азербайжан тилинде жалпысынан “ит”, каракалпакчада “кичине ит” дегенди билдирсе, ал эми Хоутсманын басылышында *köpek* тескерисинче “малчы ит, чоң ит” деген маанини билдирет. “Булгат ал-муштакта” (Zajaczkowski 1958, б. 31) бир эле сөздүн эки мааниси тең айкалыштырылып берилген: “*it nevi'inin iri ve tüylü nevi*” (Izbudak, 1936, б. 32). Паве де Куртейдин “Dictionnaire Turk-Orientale” сөздүгүндө аталган сөз “чоң, ири ит” деп берилген (Zajaczkowski 1958, б. 31; Döerfer, III, б. 617). *Köpäk* сөзүнүн этимологиясы чечмелене элек. Корш жана Гомбоц сунуш кылган кээ бир өтө күмөндүү индоевропалык жана венгриялык чечмелөөлөр кийинчерээк Дёрфер тарабынан сынга алынган (III, 617).

“Ит” деген жалпы аталыш түрк тилдеринде эзелтеден бери тамыр жайып келе жатканы менен, кээ бир тилдер башка тилдерден айрым сөздөрдү албай коё алган эмес. Мисалы, чулымдардын кюэрик диалектисинде (Kür ?) итти билдирген *sübäk* деген сөз колдонулган. Радловдун ою боюнча (IV, 850), бул орустун “собака” сөзүнөн алынган. Перс тилиндеги “итти” билдирген *seg* сөзү кээде таранчы (төмөндө караңыз) жана осмон тилиндеги кээ бир татаал сөздөрдө колдонулат: *segbāz* “үйрөтүлгөн иттердин көргөзмөсүн уюштуруучусу” же *segbān* “ит багуучу; атап айтканда... Султандын иттерин багуучулар, кийинчерээк (sic!) жаңы черүүлөр менен биригип, отуз төрт полктун бир бөлүгү катары

белгилүү болушкан” (Redhouse 1921, б. 1065).²⁰ Осмон тилинде кээде арабчада итти билдирген *qalb* (قلب) сөзү да кездешет.

Ушуга байланыштуу “канчык” жана “күчүк” аталыштарын да эскере кетүү зарыл. Ургаачы итти билдирген жалпы аталыш осмон тилинде *qanžiq*, Тобольск жана Казандык татарларда *qančiq* деп берилген (Радлов II, б. 127, 130). Махмуд Кашгариде *kančik* “ургаачы ит (*dişi köpek*)”, Кодекс Куманикуста *qončuq*, “Булгат ал-муштакта” *qančuq* деп берилет (Zajaczkowski 1958, б. 37; Döerfer, III, б. 51). Казакчада *qanšī* “канчык (*der weibliche Hund, die Tüffe*)” жана *urğaşı it* “ургаачы ит” деп кездешет (Радлов, I, б. 1666; II, б. 87). Казандык татарлардын тилинде *ana it* (*ata it* “короочу ит” (*'der Köter'* менен бирге), якут тилинде *tihī it* ‘канчык’ жана *atīir it* ‘дөбөт’ деген сөздөр катталган (Слепцов, 1972, б. 531).

Күчүктү билдирген сөздөр өтө эле сейрек кездешет. Мисал катары, азыркы түрк тилиндеги *köpek yavrusu* жана Клоусон Sanglax деп белгилеген *kičig* сөздөрүн айта алабыз: *kičig* “кичинекей” (күчүк сыяктуу кээ бир кеңейтилген маанилери менен) жана *küçük* (айтылышы) *sag-i başça* “күчүк”..., түркмөндөрдө *kičicük* сөздөрүн белгилөөгө болот (Clauson, 1972, б. 696). Осмон тилинде кездешкен сөздөр эки башка: *küçük* < *kičicük* жана *kiči* < бай.түрк. *kičeg* экенин Дёрфер ынандырырлык түрдө белгилеген. “Кичине, кичинекей, жаш” жана “күчүк” ортосундагы мындай айырманы ушул күнгө чейин башка түрк тилдеринде да байкоого болот. Мисалы, азербайжан тилинде *kičik* жана *küçük* деп кездешет (Döerfer, III, б. 628-630). Дёрфер ван Виндекенстин түрк тилиндеги “күчүк” сөзү тохарча *ku* “ит” деген сөздөн келет деген сунушун четке кагып, сөз стихиялуу, ономатопеялык жана экспрессивдүү өнүккөн деп кабыл алышыбыз керек деген пикирде (Döerfer, III, б. 628-630). “Күчүктү” билдирген дагы үч сөз бар. Алардын бири Махмуд Кашгари белгилеген жана осмон тили сыяктуу кээ бир тилдерде гана сакталган *änük*, *enük* жана *anük* сөздөрү. Бул сөз көбүнчө кеңири мааниде колдонулуп, “жырткыч жаныбардын баласы, бала, күчүк ж.б.у.с.” деген маанилерди билдирет (Clauson, 1972, б. 183; *'designazione generica dei piccoli delle belve'* (жаныбарлардын балдарына берилген жалпы аталыш, Zajaczkowski, 1940, б. 155-156). Экинчиси - *uruq* (кыязы, *urūuq*). Үчүнчүсү - якутчадагы *it oyoto* (Слепцов, 1972, б. 531).

Түркчөдөгү иттердин түрк аталыштары адатта, ар кандай тексттерде чачыранды берилген. Ушуга байланыштуу XIV кылымда Сирияда түзүлгөн “Китаб ат-тухфа аз-закия фи лугат ат-туркия” аттуу кыпчак сөздүгүндө иттин 15 аталышы катталганы кызыгууну туудурат. Алар *it*, *ṭazī*, *āñār* (*añar*), *baraq*, *köbäläk*, *aryïmaq*, *qutur*, *quturyan*, *barla*, *qončiq*, *urūuq*, *änük*, *uruq*, *küçük* жана *it balīqī* сыяктуу сөздөр. Алар Заячковский тарабынан изилденген (Zajaczkowski, 1940, б. 150-157).

Түрк тилдеринде иттердин бир нече аталыштары кездешет. Алардын кайсынысы иттин жалпы аталышы, кайсынысы породанын аталышы экенин айырмалоо оор. Биз аларды төмөндөгүдөй тизмеледик:

ač köstü it – ач көз ит. Алтай тилинде (Радлов I, б. 502).

alinyan it – мыкты ит. Шор тилинде (?) (Радлов I, б. 377).

čolaq it – куйругу жок ит. Таранчылардын тилинде (Радлов III, б. 2023).

²⁰ “Сеймен башы, Сегбан башы, Сегмен башы, гарнизондук гвардиянын начальниги же жаңы черүүлөрдүн тобунун башчысы” сыяктуу аскерлердин сүрөттөрү кездешет (Mrozowska, Majda, 1973, б. 62 (№ 82)).

itčäk – кичинекей ит, күчүк. Караим тилинин тракай диалектиси (Радлов I, б. 1506).

öiränmiš it – үйрөтүлгөн ит. Осмон тилинде (Радлов I, б. 1174).

qitmīr – кичинекей ит. Осмон тилинде (Радлов II, б. 790).

qutur, quturyan – кутурган ит, ачуулуу ит. Кыпчак тилдер группасында (Zajaczkowski, 1940, б. 155-156). Сал. *kutuz it* “кутурган ит, *kutuz köpek, kudurmuş köpek*” (DLT, 390).

salı̄n köpāk – кабанаак ит (салгын көпек). Осмон тилинде (Радлов IV, б. 364).

saq it – сак ит. Казакчада (Радлов IV, б. 240).

saq qulaq it – сакчы ит (сторожкая собака). Кыргызчада (Юдахин, 1985, б. 123).

toro it – ач ит. Телеут, алтай тилдеринде (Радлов III, б. 1181).

tudayan it – адамдарга асылып, каап, тиштеген ит (тудаган ит). Шор тилинде (Радлов III, б. 1143).

Бул макаланын автору ит боюнча адис болбогондуктан байыркы доорлордо түрк иттеринин кайсы породасы басымдуулук кылганын айта албайт. Бирок, айрым лингвистикалык изилдөөлөрдө алардын айрымдарынын аталыштары катталган деген пикирде. Алар:

añār, añār it – аңчы ит, илбээсиндерге аңчылык кылган ит. Телеутчада (Радлов I, б. 711). Куманду, лебедь, шорчодо *ägär* “аңчы ит” (Радлов I, б. 695). *Āñār (añar ?)* – “аңчы ит” (*cane da caccia*), дал ушул *añār* сөзү (байыр. чуваш * *agar*) венгр тилине *agar*, болжол менен поляк тилине *ogar* деген формада өткөн (Zajaczkowski, 1940, б. 150).

aryan – “үй ити” (*chien domestique*). “Булгат ал-муштакта” кездешет (Zajaczkowski, 1958, б. 8). Кыязы “Китаб ат-тухфа аз-закияда” кездешкен *aryımaq* менен байланышы бардай (Zajaczkowski, 1940, б. 150).

baraq же *baraq it* – тармал жүндүү ит. Казакчада (Радлов IV, б. 1477). Дал ушул сөз “жүндүү ит, *çok tüylü köpek*” деген мааниде Махмуд Кашгариде (DLT, 69) жана бир нече кыпчак сөздүктөрүндө “малчы ити” (*il cane di pastore, di pecoraio*) да катталган (Zajaczkowski, 1940, б. 150). Осмон жана кыргыз тилдеринде да “узун жүндүү, түктүү ит” деп кездешет (Clauson, 1972, б. 360; Döerfer, II, б. 280).

bulčut it – аңчы ит. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

istäci it, yitci it – жойчу, аңчы ит. Телеут тилинде (Радлов I, б. 1498).

kiñnäx it – овчарка. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

kölüür ita – тайган (чанага чегилген күлүк ит). Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

kuobaçit it – тайган. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

kusčut it – өрдөктөрдгө аңчылык кылган ит. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

ḡarabīl it – жөнөкөй ит (дворняжка). Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

qačīrāčī it – тайган. Телеут тилинде (Радлов IV, б. 1498).

qara baraq – аңчы иттин породасы (Радлов IV, б. 1477).

qarabaš – Анатолия малчы ити. Осмон тилинде (Redhouse, 1968, б. 601).

saḡa ita – якут ити. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

säskīr it – жойчу, из кубар, аңчы ит. Телеут тилинде (Радлов IV, б. 489).

taigan, taiyan – тайган. Алтай, телеут, таранчы, чагатай тилдеринде (Радлов III, б. 768).

taiyīl – Чүй породасындагы чоң ит. Телеут тилинде (Радлов III, б. 768).

tayaḡsīt it – багышка аңчылык кылган ит. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

tazī, tazi – тазы, из кубар ит. Осмон жана казак тилдеринде (Redhouse, 1968, б. 1110).

Орус тайганы, борзая же орус бөрүбасары, түлкүчү тайган, бигль породаларындагы ит (жыт аркылуу из кууган иттер аңчылыкта пайдаланылат) (Shnitnikov, 1966, б. 190; Радлов III, б. 928).

tazī – тайган, тазы (Zajaczkowski, 1940, б. 150).

tiijñit it – тыйын чычканга аңчылык кылган ит. Якут тилинде (Слепцов, 1972, б. 531).

töböt – дөбөт, чоң малчы ит. Казак тилинде (Радлов III, б. 1272).

tüpi it – короочу ит. Осмон тилинде (Радлов I, б. 1498).

Ошондой эле, мындай учурларда иттин белгилүү породасы же түрү жөнүндө сөз болуп жатканын аныктоо кыйын.

Түрк тилдеринде иттердин жүрүм-туруму, анын тубаса жана көндүм адаттары тууралуу кенен сөздөрдү камтыйт:

adai čalyar alar qanñdī – ат жалап алар каныңды. Шор жана сагай тилдеринде (Радлов III, б. 1886).

adaidñ qustñj čimñzī polip alyanñm yadip qaldī – аялым ит-кушка жем болуп жатты. Сагай тилинде (Радлов III, б. 2159).

anī it taladīlar – аны иттер талады. Алтай тилинде (Радлов III, б. 878).

anī it talayan – аны ит талаган. Казандык татарлардын тилинде (Радлов III, б. 878).

äkki it yoldo kälđi, siyñdñ tištññp alip kälđi – маралды тиштеген олдо эки ит жолдон өтүп кетти. Телеут тилинде (Радлов III, б. 1405).

it arqasī qurustū – ит жонун үрпөйттү. Казак тилинде (Радлов II, б. 935).

it mänñ tuttū – мени ит тиштеди (Радлов III, б. 1479).

itññj qöloḡyī salñyan – иттин кулактары тикчийди. Казакчада (Радлов IV, б. 356).

it qoyanḡa žettī – ит коёңго жетти. Казакчада (Радлов IV, б. 81).

it til salañdap žüpödü – ит тилин салаңдатып жүгүрдү. Казакчада (Радлов IV, б. 351).

it ügräyädīr – ит ырылдады. Коман тилинде (Радлов I, б. 1498).

it ürädir – ит үрөт. Коман тилинде (Радлов I, б. 1498).

it yalair qanī yog - ит жалай турган кан жок. Телеут тилинде (Радлов III, б. 154).
köpäk salta durdu – ит арткы буттарына кош аяктап турду. Осмон тилинде (Радлов IV, б. 369).

köpäklär gibi yarlärä čarpīna čarpīna gäbär dilär - алар иттердей жерге сойлоп, өлүштү. Осмон тилинде (Радлов III, б. 1872).

Адамдын итке карата жана иттин адамга мамилесин сүрөттөгөн бир нече сөз жана сөз айкаштары кездешет:

birini köpüyä paralattī - ал иттердин бирин жиликтеп салды. Осмон тилинде (Радлов IV, б. 1149).

iki qara adainī qīr čadīr – ал эки кара итин чакырат. Сагай тилинде (Радлов I, б. 477).

ittī – иттүү, ити бар. Казакчада (Радлов I, б. 1505).

köpäklärini saldīrdī – ал итине талатты, иттерин агытты. Осмон, казандык татар, телеут жана алтай тилдеринде (Радлов IV, б. 371).

köpäk qurda saldī – ал итин карышкырга агытты. Осмон тилинде (Радлов IV, б. 346).

Итти чакырганда же тукурганда колдонулган сөздөр түрк тилдеринде бир кыйла кенен тараган. Бирок азыркы кезде аларды аныктоо кыйын. Бул макалада В. Радлов каттаган мисалдарды берүү менен чектелдик:

kör-kör. Сойон тилинде: *ittī sürzä öskä čärgä kör-kör! mai mai! soq! tär*. Итти “*kör-kör! mai mai! soq!*” деп чакырат.

mai mai! караңыз: *kör-kör*

qīčī – итти ушинтип чакырат. Осмон тилинде (Радлов II, б. 792).

soq караңыз: *kör-kör*.

Итке байланышкан буюм-тайымдардын аталыштарын аныктоо да кызыгууну туудурат деген ойдобуз:

it öyösī – иттин кепеси, иттин үйү. Казакчада (Радлов I, б. 1316).

köpäk tasmaṣī же *tasma* – каргы, иттин каргысы. Осмон, кыргыз, тюмень, чагатай, казандык татар жана тараңчы тилдеринде (Радлов III, б. 924).

yoltar – ит байлаган жип. Осмон тилинде (Радлов III, б. 437).

Ушул жерде караим тилинин галич (луцк) диалектисинде “ит атар” маанисинде кездешкен *it vatuvsci* (*ит ватувжу*) сөзүн да кыстара кетүү керек (маалымат үчүн доктор А. Дубинскийге ыраазычылык билдирем).

Кээ бир сөздөр тобу иттин аталыштарынын түрк маданиятынын ар кандай аспектиери менен канчалык терең байланышта экендигине ишарат кылат. Мисал катары осмон тилинде *it χiyarī* “жапайы ашкабак, колоцинт” жана *it papadiyasī* “ромашка” сыяктуу ботаникалык (Радлов I, б. 1499; Радлов IV, б. 1208), казак тилинде *it balīq* жана кыпчак тилинде *it balīqī* “ит балык, тюлень” (Zajaczkowski, 1940, б. 156), *it siñägi* “чымындын бир

түрү” (Радлов I, б. 1499) сыяктуу зоологиялык жана жогоруда эскерилген астрономиялык *it yili* “ит жылы” терминдерди айтууга болот. Осмон султандарынын сарайында аңчылык үчүн багылган иттерге өзгөчө маани берилген. Муну персчедеги *segbän* сөзү тастыктайт (жогорудагы абзацтарды караңыз). Бул жерде осмон тилиндеги *zayarži* “султандын аңчы иттерин баккан жаңы черүүлөрдүн тобу” сөзүн да белгилөө зарыл (Радлов IV, б. 860).

Түрк тилдеринде моңгол тилдериндей эле ит адамды кемсинтүү же таарынтуу максатында айтылган учурлар кездешет (Roux, 1966, б. 231). Кыязы, адамды сөгүүдө *köräk* сөзүнө караганда *it* көбүрөөк колдонулгандай. “*Kutab-ı Dede Korkutma*” каапырга карата *itum kafir!* (итим каапыр) деген сөз колдонулган. Жан Поль Ру бул сөз исламдын таасири астында пайда болушу мүмкүн эмес деп эсептейт (Roux, 1966, б. 231). Буга кошумча В. Радлов осмон тилинде кездештирген *it oylu it* “канчыктын баласы” (сөгүнгөн сөз), караим тилинин тракай диалектисинде каргап-шилөөдө айтылган *it’niñ balası* (сейрек колдонулган) жана *it’niñ suratı* сөздөрүн айтууга болот (маалымат үчүн доктор А. Дубинскийге ыраазычылык билдирем).

Адамдын жүзүн да көбүнчө итке салыштырышат. Маселен, аль-Мадаини (840-ж.) түрктөр аскер башчынын “иттей чыдамкай” сапаты болушу керек деп эсептешерин жазат (Roux, 1966, б. 233). Бир нече мисалдарды келтирсек:

anıñ mǎngzäki it mǎngzäki tǎg – анын келбети иттикиндей (Eckmann, 1976, б. 149).

it dišli – ит тиштүү (орсок тиш). Осмон тилинде (Радлов I, б. 1499).

siziñ taburdaki itä bañzär – ал сиздин обоздогу итиңизге окшош. Крым татарларынын тилинде (Радлов III, б. 978).

ul it törmöšö bilä törö – анын турмушу – ит турмуш. Казандык татарлардын тилинде (Радлов III, б. 1278).

Адамдын өтө жаман кылык-жоруктары казак тилинде *иттик*, армян-кыпчак тилинде *итлик* деген сөз менен белгиленет (Радлов I, б. 1505; ДТС, 1969, б. 300). Жаман иш-аракетти казак тилинде *ittik qıl-* (*ittik qılma* – иттик кылба, жаман иш кылба), армян-кыпчак тилинде *itlik’ et-* деген сөз менен билдирет (Радлов I, б. 1505; ДТС, 1969, б. 300). Караимченин тракай диалектисинде *it’laš-* “иттик кылуу” деген формасы кездешет (Kowalski, 1929, б. 196).

Түрк элдеринде ит тууралуу көптөгөн макал-лакаптар кездешет. Колдо бар маалыматтар абдан көп болгондуктан анын баарын бул макалада колдонуу мүмкүн эмес. Төмөндө биз байыркы уйгур, осмон жана республикалык түрк (болгариялык Чишманоглу тарабынан берилген), якут, караим тилинин тракай диалектиси жана башка тилдерден алынган бир нече гана мисалдарды келтиребиз.

Турфан тексттеринде төмөнкү макал-лакаптарды кездештиребиз:

it qarī bolsar yatip ürür – ит карыса жатып үрөт (Clouston, 1968, б. 17).

Осмон тилинде *ит*, *көпөк*, *сег* жана *калб* сөздөрү катышкан макал-лакаптар кездешет. Алардын айрымдарын мисал катары көрсөтөлү (жөнөкөйлөштүрүлгөн транскрипция аркылуу):

aç köpek tuğlayı yer – ач ит кышты (кирпичти) да жейт.

çayırılmayan yere kedi-ile köpek gelir – чакырылбаган жерге мышык менен ит келет.

düyün pılavıldän (!) köpek karini doymaz – тойдун палоосунан иттин карды тойбойт.

iki köpek bir kemiyi paylaşmaz – эки ит бир сөөктү бөлүшө албайт.

köpegi öldürene sürketirler – итти өлтүргөнгө тукурат.

ittin basın altın tabikka salsa o şorşın tüsör – иттин алтын башын алтын табакка салса секирип алып кулатат.

Дагы котормосуз бир нече мисал келтирели:

köpeyin duası kabul olsa, gögten pastırma (kemik) yayar

köpek aç kalınca, parmaklarını yemiş

köpek ayzına kemik uzatılmaz

köpek bile kendine ekmek vereni tanır

köpek havlamakta deniz murdar olmaz

köpeknin başın tirkire koyanlar, bu benim yârim deyil deyî katalap düşmüş

köpek olalı bir av tuttu

köpek sahibini tanır

köpek ürmekle hava bulanmaz

köpek tüyünü değiştirir ama huyunu değiştirmez

köpek ürür, kendini yorar

köpek yavramak ile deniz murdar olmaz

ite dolaşıktan, çaliya dolasmak evlâdir

iti an deyneyi yanına koy

itin çakşiri olmaz

it ite, it de kuyruğuna

it izi at izine karıştı

itle çuvala girilmez

it ürür, kervan yürür

it yataynda kemik ufayî olmaz (Kerimov, Şişmanoğlu, 1960).

Перс тилинен кабыл алынган *sâg* сөзү таранчылардын *bu alâmnin bâglârî kîamâtnin sāglârî* “бул дүйнөнүн бийлери кыяматта ит болот” деген макалда кездешет. Арабча *qalb* (قلب) сөзү осмондордун *yağ uyeven kelb tüyünden bellidir* “май жеген ит жүнүнөн белгилүү” деген макалында катталган (Радлов IV, б. 445; Радлов, III, б. 38-39).

Башка түрк тилдеринде да итке байланышкан көптөгөн макал-лакаптар, сөз айкаштары кездешет. “Пословицы и поговорки народов Востока” аттуу китепте азербайжанча – 3, башкырча – 1, каракалпакча – 6, казакча – 4, кыргызча – 6, осмончоча – 6, түркмөнча – 8, тувача – 2, өзбек тилинен 2 макал-лакап орус тилине которулган (Пословицы и поговорки народов Востока, 1961).

Буга кошумча осмон тилиндеги эки салыштырма ылакап сөздү мисал келтиргибиз келет:

bu diyarda it gezmez - бул жерде ит жок, бул жерде эч бир жан жок (Радлов I, б. 1499).

tabanī yanmīš it gibi kaçmak – таманы күйгөн иттей качуу (Радлов, III, б. 963).

Ит тигил же бул формада түрк табышмактарында да кездешет. Биз Кодекс Куманикустан өрнөк беребиз:

oy otemiř otemiř

jiy koldä kiřlämiř. Жандырмагы: Тумшугун куйругуна катып уктаган ит. Ушундай эле табышмак якутча бир табышмакта да кездешет (Tietze, 1966, б. 98-99).

Триярски мырза изилдөөсүндө көрсөткөндөй түрктөрдүн итке болгон оң мамилеси мурда жоопсуз болуп келген суроолорго жооп бериши керек. Учурунда мен “Indologentagung” жыйнагына (Wiesbaden 1973, 47-71-беттер) Кшитигарбха культу жөнүндө иллюстрацияланган кытай жана уйгур тексттерин которгом. Текстте маркум жер астындагы он падышанын сотунда жасаган күнөөлөрүн билгенден кийин, тозоктун отунан үрөйү учуп, катуу коркот. Бирок ага кечил кейпин кийген Бодхисаттва Кшитигарбха келип, уйг. *Yer aŷiliŷi* “Жердин коргоочусу”, Будда Ами табханын ырайымы менен аны Батышка (бейишке) алып барат (80-сүрөт = A. v. le Coq “Chotscho”, 47e-табак). Кытайча тексти бар түрмөктөрдөн айырмаланып, уйгурча тексти бар фрагментте бодхисаттвага жана тозоктун отунан үрөйү учкан маркумдун жанында иттин сүрөтү тартылган. Бул төмөндөгү кытайча текстте кездешпейт. Ал эми текст ит жөнүндө эч кандай толук маалымат бере албайт. Триярски мырзанын изилдөөсүнө таянсак, түрктөр итти жакшылык алып келүүчү жандык карашкан. Мурунку сүрөттө, тактап айтканда 77-сүрөттө, он падышанын сотунун жанында, маркумду кийинки жашоосунда күтө турган жашоонун алты формасы көрсөтүлгөн. Дунхуандагы кытайча тексти бар төрт түрмөк-китептен айырмаланып (Турфандагы фрагменттер гана сакталып калган, бул көрүнүш Тогуши менен Огава бастырган эмгектерге кирген эмес. Караңыз: 48-бет, 3-белги), уйгурча текстте жаныбарлардын сүрөтү, т.а. бөрү жана жарышкан тоо текелердин сүрөтү тартылган. Тоо теке отпарастар (зерванист) үчүн ыйык болсо, бөрү түрктөрдүн тотеми болгон. Буддисттерде бул эки жаныбарга терс мамиле болушу мүмкүн. Натыйжада бир кездерде ыйык деп саналган бул эки Орто Азиялык жаныбар, кийин “жаман” жандыктарга айланган. Буддист уйгур үчүн теке менен бөрү жаман жандык болсо, ит дос жаныбар катары бааланган.

Мындай түрмөктөрдөгү бул үч жаныбардын колдонулушу, т.а. уйгурча түрмөк-тексттеги сүрөттөрдү кытайлар эмес, уйгурлар тарткан деп эсептейбиз.

А. в. Габаин

Пайдаланылган адабияттар

1. Айдаров, Г. (1972). *Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности*. Алма-Ата: Наука.
2. Арсланова, Ф.Х. (1969). “Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане”. *Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана*. С. 43-57. Алма-Ата.

3. Баскаков, Н.А. (1965). *Диалект черневых татар (туба-кижи). Тексты и переводы.* Москва: Наука.
4. Бешевлиев, В. (1939). *Верата на първобългарите.* София: “Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет”.
5. Гордлевский, В.А. (1961). *Избранные сочинения.* Том 2. Язык и литература. Москва: Издательство восточной литературы.
6. Гюзелев, Васил. (1969). *Княз Борис Първи.* София: Наука и изкуство.
7. *Древнетюркский словарь.* (1969). Редакторы В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение.
8. Златарски, В. (1972). *Избрани произведения:* В 4 тома, Том 1. София: Наука и изкуство.
9. *Киргизско-русский словарь: Около 40 00 слов* (1965). Составил проф. К.К. Юдахин. Кн. 2. Л-Я. Москва: Сов. Энциклопедия.
10. Ковалевский, А.П. (1956). *Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг.* Статьи, переводы и комментарии. Харьков: ХГУ.
11. Малов, С.Е. (1959). *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.* Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
12. Плетнева, С.А. (1974). *Половецкие каменные изваяния.* Москва: Наука.
13. *Повесть временных лет.* (1950). Часть 1. Текст и перевод. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
14. *Пословицы и поговорки народов Востока.* (1961). Отв. ред. И. С. Брагинский, сост. Ю. Э. Брегель, предисловие В. П. Аникина. Москва: Издательство Восточной Литературы.
15. Радлов, Василий, В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 1, Ч. 1. гласные. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
16. Радлов, Василий, В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 1, Ч. 2. гласные. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
17. Радлов, Василий, В. (1899). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 2, Ч. 1. Согласные: к, к, ќ, б́, г, (ѓ), х, h, ħ. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
18. Радлов, Василий, В. (1899). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 2, Ч. 2. Согласные: к, к, ќ, б́, г, (ѓ), х, h, ħ. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
19. Радлов, Василий, В. (1905). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 3, Ч.1. j, j́, j́, 'н, н, р, л, l, т, д, ч. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
20. Радлов, Василий, В. (1905). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 3, Ч.2. j, j́, j́, 'н, н, р, л, l, т, д, ч. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
21. Радлов, Василий, В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 4, Ч. 1. ц, ц, з, з, с, з, ш, ж, ж, п, б, ф, в, м. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
22. Радлов, Василий, В. (1911). *Опыт словаря тюркских наречий.* Том 4, Ч. 2. ц, ц, з, з, с, з, ш, ж, ж, п, б, ф, в, м. С-Петербург: Императорский Академіи Наукъ.
23. Севортян, Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков.* 1-том. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. АН СССР. Ин-т языкознания. Москва: Наука.
24. *Татары Среднего Поволжья и Приуралья.* (1967). Отв. ред. Н. И. Воробьев и Г. М. Хисамутдинов. Москва: Изд-во «Наука».

25. Федоров-Давыдов, Г.А. (1966). *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва: Издательство московского ун-та.
26. *Якутско-русский словарь: 25300 слов*. (1972). Под ред. П.А. Слепцова. Москва: Советская энциклопедия.
27. Atalay, Besim. (1943). *Dîvânü Lûgat-it Türk Tercümesi*, Endeks. Ankara: Türk Dil Kurumu.
28. Auboyer, Jeanine. (1948). "Scytho-Sarmates et Altaïques". *Histoire générale des Religions*. Gorce Maxime et Mortier Raoul (sous la direction de) avec la collaboration de Auboyer Jeannine et Fabre Pierre et Braun F.M. et Collectif. Paris: Librairie Aristide Quillet.
29. Bang, Willy., von Gabain, Annemarie. (1931). *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan-Texte*. Verlag der Akademie der Wissenschaften; in Kommission bei W. de Gruyter.
30. Bauer, Hans. (1964). *Z psem przez stulecia*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
31. Brands, W. (1973). *Studien zum Wortbestand der Turksprachen: Lexikalische Differenzierung. Semasiologie, Sprachgeschichte*. Leiden: Brill Archive.
32. Caferoğlu, A. (1931). (Abû Hayyan), *Kitab al-Ildrak li-Lisan al-Atrak*. İstanbul: Evkaf mtb.
33. Caferoğlu, A. (1934-1937). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Cilt I-III. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
34. Caferoğlu, A. (1962). "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 9, 1-11.
35. Clauson, Gerard, Sir. (1964). *Turks and Wolves*. Helsinki.
36. Clauson, Gerard, Sir. (1968). "Some Old Turkish Words Connected With Hunting". *Die Jagd bei den altaischen Völkern*, (Asiatische Forschungen, XXVI), Wiesbaden, 9–17.
37. Clauson, Gerard, Sir. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
38. *Die Geschichte der Oguzen des Rašīd ad-Dīn*. (1969). Wien: Köln Böhlau.
39. Döerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band II. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā. Wiesbaden: Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 16 and 19-21. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
40. Döerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III. Türkische Elemente im Neupersischen: gim bis kāf.
41. Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: Akademiai Kiad. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXI.).
42. *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. (1949). Vol. VIII: Buc-Card. Roma :Istituto della Enciclopedia italiana.
43. *Encyclopædia Britannica*. (1954). Vol. 7. Ed. by Walter Yust.
44. Ettinghausen, Richard. (1965). *Turkish Miniatures From The Thirteenth To The Eighteenth Century*. New American Library; UNESCO.
45. Gabain, A.M. (1952). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst Jg. Nr.7. Berlin: Berlin Akademie Verlag.
46. Glaesser, G. (1975). "Review to "Kul'tura drevnih skotovodov i zemledel'cev Kazahstana (The culture of the ancient cattle-breeders and farmers of Kazakhstan) by K.A. Akišev". *East and West*, Vol. 25, No. 3/4, pp. 491-495.
47. Gronbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

48. Hamilton, James Russell. (1971). *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*. Paris: Klincksieck.
49. Harva, U. (1959). "Les représentations religieuses des peuples altaïques". coll. «*L'espèce humaine*», vol. XV. Paris: Lib. Gallimard.
50. Houtsma, von M. Th. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift hrsg.* Leiden E.J. Brill.
51. Houtsma, von M. Th. (1902). "Histoire des Seljoucides d'Asie Mineur d'après l'abrégé du Seldjouknameh d'Ibn-Bibi". *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, IV. Leiden: E.J. Brill.
52. İzbudak, V. (1936). *El-İdrak Haşiyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
53. Kerimov, Yusuf., Şişmanoğlu, Beytullah. (1960). *Atasözleri ve Özlü Sözler*. Sofya.
54. Kowalski, Tadeusz. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
55. Kowalski, Tadeusz. (1929). *Karaimische texte im dialekt von Troki eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-poinisch-deutschen glossar versehen*. Kraków: Nakiadem Polskiej akademji umietjętności.
56. Mardkowicz, Aleksander. (1935). *Karaj sez-bitigi: = Słownik karaimski = Karaimisches Wörterbuch*. Łuck : Wyd. Mardkowicza.
57. Mrozowska, Alina., Majda, Tadeusz. (1973). *Rysunki kostiumów tureckich z kolekcji króla Stanisława Augusta w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie i Katalog*, Tom 2. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
58. Müller, F.W.K. (1910). *Uigurica II*. Berlin: Verlag der königlichen Akademie der Wissenschaften.
59. Nicolaus (Constantinopolitanus). (1863). *Epistolae*. Patrologia Graeca CXI. Ed. by J.P. Migne. Paris.
60. Orkun, Hüseyin Namık. (1936-1941). *Eski Türk Yazıtları*. Cilt I-IV. İstanbul: Devlet basımevi.
61. *Proceedings of the Twenty-Third International Congress of Orientalists*. (1954). Denis Sinor (ed.). London: Cambridge.
62. Rachmati, G.R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
63. Räsänen, Martti. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Vol 1. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
64. *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*. (1968). İstanbul: Redhouse Yayınevi.
65. Redhouse, Sir James W. (1921). *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: H. Matteosian.
66. Roux, Jean Paul. (1966). *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques*. Paris: Claire Maisonneuve Librairie Maisonneuve.
67. Shnitnikov, Boris N. (1966). *Kazakh-English Dictionary*. (URALSER, 28.) Berlin, New York: Paris: Mouton.
68. *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*. (1972). Text-Editionen und Interpretationen von Albert August von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Willi Bang, Annemarie von Gabain, Gabdul Rašid Rachmati, Wilhelm Thomsen. *Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908–1938*. Mit Vorwort von Georg

- Hazai. Bd. 2. Leipzig 1972 (Opuscula. Sammelausgaben seltener und bisher nicht selbständig erschienener wissenschaftlicher Abhandlungen 3: 2) [SEDTF 2].
69. Spuler, B. (1965). *Die Goldene Horde: die Mongolen in Russland, 1223-1502*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
70. Tekin, Talat. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume No. 69.
71. Tezcan, Semih. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin: Akademie-verlag.
72. Theophylactus, Archiepiscopus Bulgarus. (1864). *Historia Martyrii XV. Martyrum*. M.P.G., vol. cxxvi. Ed. by J.P. Migne. Paris.
73. Tietze, Andreas. (1966). *The Koman riddles and Turkic folklore*. (University of California publications: Near Eastern studies, 8.) Berkeley: Univ. of California Press.
74. Tryjarski, Edward. (1968). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe.
75. Tryjarski, Edward. (1975). *The Tamgas of the Turkic Tribes from Bulgaria*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
76. *Türkische Turfan-Texte, VII*. (1937). 42 Texte. Von G. R. Rachmati mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard und Index. Berlin, Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei W. de Gruyter u. Co.
77. von Gabain, Anne-Marie. "Kṣitigarbha-Kult in Zentralasien: Buchillustrationen aus den Turfan-Funden". In H. Härtel and V. Moeller, eds., *Indologen-Tagung 1971*, Wiesbaden, 1973, pp. 47-71.
78. Zajęczkowski, Ananiasz. (1940). "Note complementari sulla lessicografia arabo-turca nell'epoca dello Stato Mamelucco". *Annali, nuova serie*, I, p. 149-162. Roma.
79. Zajęczkowski, Ananiasz. (1958). *Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk: Bulğat al-muštāq fī luğat at-Turk wa-l-Qifẓāq*. 1-ère partie. Le nom. (Prace Orientalistyczne, Tom VII.) xxiii, 63, [i], 16, [i] pp. 28 plates. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Komitet Orientalistyczny.